

ТАРИХ ЖӘНЕ АРХЕОЛОГИЯ / HISTORY AND ARCHAEOLOGY /
ИСТОРИЯ И АРХЕОЛОГИЯ

В.В. Бартольд және А-З. Уәлиди Тоған еңбектері: зерттеу нәтижелерінің ғылыми интерпретациясы¹

Е.Б. Сыдықов^а, *А.Қ. Құмар^б

^аЛ.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан Республикасы
(E-mail: rector@enu.kz)

^бҚарағанды индустриялық университеті, Теміртау, Қазақстан Республикасы
(E-mail: 007.askar@gmail.com). *Байланыс үшін автор: 007.askar@gmail.com

ARTICLE INFO

АННОТАЦИЯ

Кілт сөздер:

В.В. Бартольд,
З. Валиди,
Қарахан,
М. Қашқари,
моңғол, Рашид
ад-Дин, Құтадғу
білік.

XҒТАР 03.00.00

DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2023-1-7-19>

XIX ғасырдың екінші жартысынан бастап ресейлік шығыстанушы ғалымдар тарапынан Орта Азиядағы түркі халықтарының тарихы мен әдебиетін зерттеу жұмыстары қарқынды жүрді. Жүзеге асырылған бірқатар терең зерттеулерде еуропалық ғалымдардың жұмыстары сынға алынды. XX ғасыр басында сол зерттеулердің нәтижесі ретінде іргелі ғылыми шығармалар жарық көріп, солардың қатарында академик В.В. Бартольдтың революцияға дейін жазған еңбектері енген көптомдық жүйелі жинағы шыққан болатын. Ғалымның ортағасырлық түркі халықтарының тарихы, этнографиясы, географиялық және әдебиет тарихына қатысты деректері бүгінгі күнге дейін өзінің өзектілігін жоғалтқан емес. Академик В. Бартольд өз еңбегін жазу барысында бірнеше ғалымға сілтеме жасайды. Олардың арасында сол уақыттағы жас ғалым, кейіннен түркі мұсылмандары арасынан шыққан көрнекті шығыстанушы, Түркия Республикасында жалпы түркі тарихы курсының негізін салған, бірнеше монография мен көптеген ғылыми жарияланымдардың авторы болған Зәки Уәлиди бар еді.

Бұл мақалада В. Бартольд пен Зәки Уәлиди арасындағы ғылыми шығармашылық байланыстар зерделенеді. Зерттеу нысаны ретінде В.Бартольдтың IX томдық шығармалар жинағының алғашқы бес томы қарастырылып, оларда қос ғалымның идеялық байланыстарының барынша айқын көрініс тапқаны ашып көрсетіледі және Зәки Уәлиди шығармашылығының В. Бартольд зерттеулеріндегі маңызы көрсетіледі.

Мақала авторлары өздерінің пікір-пайымдарын келтіре отырып, деректерге салыстырмалы талдау әдістерін қолданады. Талдау барысында дереккөздерге сілтеме жасалып, Зәки Уәлидидің библиографиялық және жеке мұрағаттық материалдары пайдаланылады.

Received 16 January 2023. Revised 20 January 2023. Accepted 20 February 2023. Available online 30 March 2023.

For citation:

Sydykov Y.B., Kumar A.K. Works of V.V. Barthold and Z. Velidi: interpretation of the research results // Turkic Studies Journal. – 2023. – Vol. 5. – No. 1. – P. 7-19. DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2023-1-7-19>

Дәйексөз үшін:

Сыдықов Е.Б., Құмар А.Қ. В.В. Бартольд және А-З. Уәлиди Тоған еңбектері: зерттеу нәтижелерінің ғылыми интерпретациясы // Turkic Studies Journal. – 2023. – Т. 5. – №1. – 7-19 б. DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2023-1-7-19>

¹ Мақаланың мазмұнына қарай жалғасы болады

Кіріспе

XIX ғасырдың екінші жартысында еуропалық зерттеушілердің шығыс әлемінің тарихын аша түсуі, олардың еңбектері Ресейдегі шығыстану ғылыми мектебінің қалыптасуына себеп болды. Ғылыми мектептің негізін қалаушылардың бірі академик, ірі шығыстанушы ғалым Василий Владимирович Бартольдтың (1869-1930) көп томдық «Шығармаларында» араб, парсы, түркі жазуы дереккөздеріне толы тың зерттеу нәтижелері топтастырылды. Бұл мақалада ғылыми еңбектерді жинақтауға жартығасырлық ғұмырын сарп еткен В. Бартольд пен тарихшы-ғалым, ординар профессор Ахмет Зәки Уәлиди Тоған (1890-1970) арасындағы ғылыми шығармашылық байланыстар мәселесі қозғалады. Әлемдік ориенталистер қауымы алдында жеке шығыстану-тарих мектебін қалыптастыруда қос ғалымның атқарған еңбектері сараланады.

Материалдар және зерттеу әдістері

Орта Азия тарихына қатысты ерте ортағасыр кезеңдерінен бастап іргелі ғылыми еңбек, ізденістерін айналымға енгізген В. Бартольдтың зерттеу тақырыптарының шеңбері өте кең болатын. Ол негізгі жұмыстарын Ислам тарихы, араб халифатының ерте тарихы, Иранның әлеуметтік-мәдени тарихы мен тарихи географиясы, Кавказ бен Сырт Кавказ тарихы, түркі және моңғол халықтарының тарихы мен этнографиясы, мұсылмандық эпиграфика мен нумизматика салаларына арнады. Оның 1917 жылдың тарихи оқиғаларына дейін жарияланған еңбектері идеологиялық сынаржақ теорияларға ұрынбады және одан кейінгі ғылыми мақалаларындағы ұстанымдары өмірінің соңына дейін берік болды. Зерттеу барысында Зәки Уәлидидің жеке мұрағатынан алынған материалдар В. Бартольдтың шығармаларында орын алғандығымен нақтылана түсті. Яғни, әрбір келтірілген дереккөздерге логикалық пайымдаулар және салыстырмалы әдіс арқылы мысалдар келтіруде көп септігін тигізді. Бұл мақалада В. Бартольдтың шығармалар жинағының алғашқы бес томы қамтылды.

Тақырыптың зерттелу дәрежесі

Академик В.Бартольдтың еңбектері 9 томдық «Шығармаларға» жинақталып басылды. Әрбір том үш-төрт ғылыми диссертациялық тақырыптарға пара пар мәселелерді қамтығанын ескере отырсақ, ғылыми қызметінің 42 жылында жазған 500-ге тарта еңбектері өз заманында жоғары бағасын алды. Шығармалар жинағын жинақтау барысында өзінің шәкірті профессор И.Умняковтың жасаған «аннотацияланған библиографиясы» саралауға көп көмегін тигізді (Бартольд, 1963а: 13).

Бұл еңбек арқылы Зәки Уәлидимен орнатылған ғылыми шығармашылық байланыстарды анықтауға болады. Яғни, қос ғалымның мұрасы бірін-бірі толықтырып тұрды деуге болады. Сонымен қатар, Зәки Уәлидидің мұрасын зерттеуші Серкан Ажардың (Serkan Acar) еңбегіндегі Ахсен Батурдың (Dr. Ahsen Batur) зерттеулері осы мәселеге тоқталады (Acar, 2017: 77-83). В.Бартольд өмірінің соңына дейін Зәки Уәлидимен шығармашылық байланыста болғандығы жөнінде Зәки Уәлидидің ғылыми мұрасын зерттеген А.Салиховтың еңбегінен де көруге болады (Салихов, 2001: 155-161).

Талдау

В. Григорьев, Д. Хвольсон, П. Лерх, Н. Березин, В. Тизенгаузен, Н. Веселовский, В. Радлов, В. Розен сынды зерттеушілердің еңбектері В.Бартольдты табанды зерттеу жұмыстар жүргізуге итермеледі. В.Бартольдтың қызығушылығы Орта Азия тарихына қарай ауып, ғалымның ғылыми шығармашылық бағытын анықтап берді деуге болады. XIX ғасырдың соңында Патшалы Ресей құрамына Орта Азия халықтарының енуі ғалымдардың қызығушылығын арттырды. Алайда бұл тек бастаулардың алды болды, өйткені деректер қоры жеткіліксіз болатын (Бартольд, 1963а: 5).

Академиктің Орта Азия тарихына, әсіресе қазақ тарихына қатысты ғылыми мұрасына баса назар аудару бүгінгі таңда өзекті деп ойлаймын. Зәки Уәлиди алғашқы еңбектерін жаза бастаған тұста В. Бартольд әлемнің бірнеше мемлекетіне іссапар жасап, 150-ден астам ғылыми еңбек жариялап үлгерген, толысқан ғалым еді. Осы орайда Зәки Уәлидидің шығыстанушы жетекші ғалымдардың көзіне түсуі оның ғылыми әлеуетін арттырғаны сөзсіз.

Ахмет Зәки Уәлиди *Тоған (Ахметзәки Валидов, Зәки Уәлиди, Заки Валидов, Зәки Уәлиди Тоған есімдері әр деректерде әртүрлі болғандықтан, мақалада «Зәки Уәлиди» деп қолданылады)* 1890 жылдың 10 желтоқсаны күні Башқұрт елінің Күзен ауылында қарапайым ауыл мұғалімі және діни адам Ахметшаның шаңырағында дүниеге келді. Бастауыш білімін араб, парсы тілдерін жетік білген әкесінің діни мектебінде, орта білімді – Үтек мұсылмандық діни мектебінде, ал жоғары білімін – Қазандағы діни және педагогикалық «Қасымия» оқу орнында алды (Тоған, 1969: 12,18). «Қасымияда» түрік тарихы мен түрік және араб әдебиеті тарихы пәндерінен оқытушылық қызметке қалып, 1910-1913 жылдар аралығында (орыс тілді емес мектептерге орыс тілінен сабақ беру сынақтарынан өткен жылдары) Қазан университетінің филология факультетінде профессорлар Н. Катанов пен В. Богородицкийдің орыс және шығыс тілдері бойынша дәрістерін тыңдады. Араб және парсы тілдерін әкесінен үйреніп, неміс, француз тілдерін Қазанда үйрене бастады. 1912 жылы Қазанда түрік тарихы бойынша алғашқы еңбегін жария етті. Бұл еңбек Ресейде Н. Катанов пен В. Бартольдтың, Түркияда Жүсіп Ақшора (Юсуф Акчура), Венгрияда Г. Вамберилер тарапынан жоғары бағаға ие болды. Оқығандығы арқасында В. Бартольдтан бастап, И. Крачковский, А. Самойлович сынды өзге де атақты шығыстанушыларымен жақын танысудың сәті түсті (Құмар, 2014: 175).

Қазан қаласындағы «Қасымия» мектебінде дәріс беріп жүрген болашағынан зор үміт күттіргелі отырған жас маманға Н.Катанов үлкен кеңестерін беріп, шығыс түріктерінің ішіндегі 4-ші тұлға болатынына сенім артты (Байкара, 1998: 17-18).

Зәки Уәлиди өзінің естеліктерінде: «1910-1911 жылдары Қазандағы «Қасымия» мектебінде жүргенімде мені екі сұрақ мазалады: біріншісі, «Мұсылмандардың, әсіресе түріктердің артта қалушылығының негізгі себептері қандай?» және екіншісі, «Оның басты себебі – ислам діні» деген ойымның дұрыс-бұрыстығы. Ол үшін Маржанидің «Мұқаддимату Уафия-тел-әслаф» еңбегі арқылы ислам тарихына қатысты философиялық ойларды танып білуге тырыстым. Бұл еңбек ибн Халдунның идеяларына сүйене отырып жазылғандай көрінді. Ислам тарихына қатысты неміс профессоры А.Мюллердің (орыс тіліне аударылған), голланд профессоры Доузидің (түрік тіліне аударылған)

шығармалары және арабтардың, Иран мен Түркияның тарихы мен әдебиетіне қатысты украин профессоры А.Крымскийдің оқулығы мүлдем қанағаттандырмады. Мені сол кезде шығыстанушы либералды қос ғалым барон Виктор фон Розен мен профессор Бартольдтың ғылыми әдістері мен тәсілдері қызықтырған болатын. Олар сол заманның қоғамдық-экономикалық теорияларын жетік меңгерген Г.Плеханов (Бельтов) пен Д. Овсянник-Куликовскийдің ойлары мен көзқарастарын алған болатын... «Түрік тарихы» еңбегін жазар тұста Г. Плеханов пен В. Бартольдтың экономикалық көзқарастарын басшылыққа алдым», – деп жазады, онымен қоса, экономикалық дамудың рөлін айқындайтын тарихи прогрес туралы ойынан айнымай, «Бүгінгі Түркістан және жақын өткені» (Bügünkü Türkistan ve yakın Mazisi, Мысыр, 1940), «Жалпы түрік тарихына кіріспе» (Umumi Türk Tarihine Giriş, Ыстамбұл, 1946) және «Тарих әдіснамасы» (Tarihte Usul, Ыстамбұл, 1950) еңбектерінде келтіргенін жазады (Togan, 1969: 79-80).

В. Бартольд өзінің тырнақалды еңбегін 19 жасында жазып шықты. Сондай-ақ Зәки Уәлидидің де алғашқы еңбегі «Түрік және татар тарихын» 21 жасында жазғандығы назар аудартапай қоймайды. Яғни, ғылыми еңбек жолында зерттеулерін тиянақтаған, жүйелеген, толықтырған тұстарының көп болуы заңды құбылыс деп есептейміз.

Зәки Уәлидидің ғылыми мұрасын зерделей келе, оның академик В.Бартольдтың ғылыми еңбектерінде қаншалықты орын алғандығына баға беруге ұмтыламыз.

Нәтижелер

В.Бартольд шығармаларының алғашқы 1 томында (Моңғол шапқыншылығы дәуіріндегі Түркістан) авторлары белгілі 17 шығарма мен авторлары белгісіз 7 шығарма қамтылды. Ислам тарихын зерттеушілерге таптырмас сол кездегі еңбектерге егжей-тегжейлі деректерді талдаудан өткізеді. Ғалым араб халифатының сыртқы саяси қатынастары жайлы жазылған бірнеше деректерді келтіре отырып, ибн Хордадбектің еңбегіне (Брокельман, Маркварт пікірлерін салыстырады), араб халифатының құлдырау кезеңіне тән Британ мұражайында жалғыз данасы сақталған Хиләл әл-Мұқасанның еңбегіне (Қарахан мемлекетінің Бұхараны алуы баян етіледі) және тағы да басқа көптеген еңбектерге сілтеме жасады. Бұл жерде парсы Саманилер әулетінің Орта Азияға жасаған басқыншылығын дәріптейтін «сарайлық» жылнамашы-тарихшылардың еңбектері көптеп кездесетінін байқаймыз. Яғни, Қарахан әулеті келгенге дейінгі еңбектердің көпшілігінен билеушілердің тұлғасын суреттеуімен ерекшеленгенін аңғарамыз. 1873 жылы Бейрутте басылып шыққан, 1037-1039 жж. жазылған «Саалиби» еңбегінің кіріспесінде «Заманына қарай уақыттың інжу-маржаны» деп келтірудің өзінде үлкен мән бар еді. Саалибидің айтуы бойынша «Саманилер кезеңіндегі Бұхара кемеңгер ғұламалардың қайнап тұрған ортасы еді» деп суреттейді. Өзінің өмірбаянында Ибн Сина (Авиценна): «Бірінің үстіне бірі қойылған сандық-сандық толы кітаптары бар бірнеше бөлме болды. Қалауымша пайдаланған мұндай кітапхананы бұрынды-соңды еш көрген емеспін» деп жазады (кейін бұл кітапхананы жиған-терген білімім тек менде ғана болсын деген эгоистік көзқараспен Ибн Синаның өзі өртеп жіберген деген жорамал келтіріледі) (Бартольд, 1963а: 54).

Ғылыми мол мұра-қазынамен танысып, мысалдар келтіріп отырған ғалымдардың алдында еңбектенудің үлкен жолы ашылды. В. Бартольд Ибн Хордадбек, одан

кейін Жейханиге сілтеме жасаған Гардизидің еңбектерінде мәліметтердің сәйкес келмейтіндігін дәлелдеуге тырысты. Бұл еңбектермен жіті танысқан ғалым Орта Азия территориясындағы түркі халықтарына үнді мәдениетінің ықпалы басым екендігін дәлелдеуге ұмтылады (саяхатшылардың пікірін жинаған көзқарастары, жұлдыздардың орналасуына қарай жаулау саясатын жүргізу тактикалары). В.Бартольдты бұл жерде Гардизидің Ибн Хордадбек пен Жейханидің деректеріне сүйене отырып, түріктер туралы жазған деректері қызықтырды. Бұхара мен Самарқан қалаларының, Хорасан жерінің тарихына қатысты деректерді тізбектей келе, бірнеше буын жылнамашылардың жазған еңбектері ішінде В.Бартольд араб географы Якут Хамавидің (1178-1229 жж.) «Абд әл-Гафир» еңбегін (1129 ж.) Зәки Уәлидидің Константинополь кітапханасынан көргендігін келтіреді (Бартольд, 1963а: 62). 931-991 жж. аралығында жеткен хадистер жинақталып басылды. Мәуеренахр жері үшін Қарахан түрік әулетінің келуі мәдени регреске әкеліп соқтырды деп баян етіледі. Артынша Шыңғысханның жаулаушылық саясаты рухани-мәдени деградацияға ұшыратқан болатын.

В.Бартольд осы тұста зерттеуінің жалғасы ретінде моңғол империясының шапқыншылығына дейінгі және сол кезеңдегі еңбектерге тоқталады. Зәки Уәлиди еңбегін кездестірген Якут Мәуеренахр жерінде болмағанмен, Хорезмде болғандығын жазды (проф. Марголиус, Вюстенфельд). Космография және географиялық мәліметтер келтірген Зәкәрия Мұхамед әл-Казвини (1283 ж. дүниеден өткен) өзінің еңбектерінде Якутқа сілтеме жасайды. 1228 ж шамасында Үндістанда жазылған Мұхамед әл-Ауфидің Қарахан дәуіріне қатысты «Анеқдоттар мен ғажайып әңгімелер жинағы» антологиясы жазылды. Бұл еңбектің соңғы бөлімінде түркі тайпалары жөнінде, мұсылман жазушыларының ішінде алғаш рет ұйғырлар туралы жазған автор ретінде көрсетеді (Бартольд, 1963а: 83). Кейіннен белгілі болғандай, «ұйғыр» сөзі XI ғ. соңында Махмұд Қашқаридің «Диуани лұғат ат-Түрік» еңбегінде кездескен болатын.

XV ғасырдың басында Шахрух сұлтанның әмірімен «Жамиғ ат-тауарихтың» сақталып қалған бөлімдерін жинақтап, толықтыру мүмкін болмады. В.Бартольд бұл еңбекті жазу барысында Олжайту тарихына қатысты бөлімінің жоқтығын жазады. Алайда академиктің «Шығармалары» басылып шыққан тұста Зәки Уәлиди 1923 жылы Мешхедтегі кітапханадан тапқанын сілтеме ретінде келтіреді. Яғни, бұл баға жетпес олжаны В.Бартольд 1924 жылдың 23 шілдесі күні Ресей ғылым Академиясының Тарих ғылымы және филология бөлімшесінің отырысында ұсынды.

Зәки Уәлидидің В.Бартольдқа берген есебінде (Зәки Уәлидидің жеке мұрағатынан алынды): «Жол-жөнекей «Жамиғ ат-тауарих» жазбасы туралы біраз айтайын. Бұл осы уақытқа дейін табылмай келген (Бартольд. Мир ислама за 1912 г., №1 Стр. 97-100) Олжайту тарихын қамтыған еңбектің тамаша данасының бірі: барлық географиялық және жеке атаулар, тайпалардың атауы нақты әрі ұғынықты келтірілген. Бұл жазбаның мешхедтік нұсқасының қасында париждік қолжазба (кейіннен толыққан Bibl. Nation. supplem. Persan №1643) ойнамай қалады. Тек дау тудырған немесе дұрыс аударылмай келген географиялық атаулар мен тайпалардың аттарын өзіме түртіп алдым. Пагинациясы (нумерация) жоқ болса да беттерінің санына қарай мазмұнын келтіремін: Бірінші том. Түрік тайпалары (1-40 беттер); моңғол тайпалары (40-63 беттер); Шыңғыс ханның арғы тегі (63-86 беттер); Шыңғыс ханның өмірі (86-204 беттер); Үгедей қаған

(204-236 беттер); Жошы хан (236-251 беттер); Шағатай хан (251-260 беттер); Төле хан-Тулуй хан (260-266 беттер); Күйік қаған-Гуюк каан (266-273 беттер); Мөңке қаған (273-289 беттер); Құбылай қаған және оның ұрпақтары (289-326 беттер); Қулағу хан және оның ұрпақтары (326-416 беттер); Газан хан тарихы (416-437 беттер); Газан хан тұсындағы парсылардың ішкі құрылысы (437-546 беттер); Екінші том. Бірінші тарау: Пайғамбар, халифалар мен патшалардың және Адам (әлейһисалам) ата заманынан бергі халықтардың өзге топтары туралы шежіре. Екінші тарау: Әһли алам тайпалары, жанжалда тұратын көршілес халықтар. Менің кәсібім мен мәмілелерім (546 бет); Екінші томның екінші бөлімі. Олжайту ханның тарихы (546-646 беттер). Өкінішке қарай, Рашид ад-дин оқиғалар қай уақытқа дейін жазылғанын көрсетпеді.

Рашид ад-диннің мешхедтік қолжазба данасы мен ташкенттік нұсқасының (Джурабеков, Записки Восточного отделения, XV, 232) арқасында бұған дейінгі шығарушылар (*Quatremere M. Vie de Raschid-Eldin, Histoire des Mongols de la Perse. t 1, Paris, 1836; Березин И.Н. Сборник летописей. История монголов, Сочинение Рашид-Эддина //Труды Восточного отделения Русского археологического общества. ч.V, СПб., 1858; Blochet E. Introduction a l'histoire des Mongols de Raschid-ed-din. Leyden-London, 1910*) бас қатырған болжамдарына еш күмән келтірмейтін еңбектің түрік-моңғол бөліміне қатысты басылымы болып табылады (Валидов, 1924: 247-248).

2018 жылы Қазақстанда басылып шыққан еңбектің 1-2 томының түпнұсқасы факсимилесімен толықтай аударылғанымен, 3-4 томына толық еместігіне тоқталады (Рашид-ад-Дин, 2018: 8). Ал, 1952 жыл жарық көрген еңбекте «Жамиғ ат-тауарихтің» парсылық мәтіндер жиынтығы 7 (жеті) ескі қолжазба мен фотокөшірмелер негізінде жинақталған. Осылардың ішінде ескісі әрі жақсы сақталған екі қолжазба Ташкенттік және Ыстамбұлдық болып саналады (Рашид-ад-дин, 1952: 8). 1957 жылы Әзербайжанда басылып шыққан еңбекте Ташкенттік және Ыстамбұлдық нұсқасына А сиглын қолданады (Рашид-ад-дин, 2011: 10).

Аталмыш еңбектердегі Ыстамбұлдық нұсқасы деп аталуы және сиглдың қойылуының барлық астарын Мешхедтік нұсқаны тауып, айналымға енгізуші Зәки Уәлидидің саяси қызметімен байланыстырамыз. XX ғ. 50-ші жылдары жарық көрген еңбектерде Зәки Уәлидидің есімінің аталмауы заңды еді. Тіптен Бакуде басылған еңбекте көрсетілген Ф. Тауэр өзінің 1931 жылы жазған еңбегінде Зәки Уәлидиге жасаған сілтемесін құнды мәлімет деп тауып, оған да S сиглын қолданған болу керек (Тауер, 1931).

1963 жылы В. Бартольд шығармаларының алғашқы томы жарық көрді және есіміне «саяси қыспақ» болса да, сілтемелерде Зәки Уәлидидің еңбектеріне орын берілуін ерлік деп білеміз.

Араб деректеріндегі орыстар туралы хабарламалар дайындау барысында Зәки Уәлидидің «Ибн Фадланның қолжазбасы» атты еңбегін ғылыми айналымға енгізу құнды дерек деп көрсетілді.

Бұл жөнінде Зәки Уәлиди: «Мен жасаған ең маңызды нәрсе – Мешхедтің басты қазынасы саналатын Равз кітапханасын басынан аяқ қарап шығуым... Бір жылдан кейін мен Париждегі франциялық «Азия қоғамында» табылған маңызды олжалар туралы хабарлама жасадым. Ішіндегі ең құндысы IX ғасырда өмір сүрген әйгілі араб географы

Ибн әл-Факихтің еңбегі және оның кітабына тігілген X ғасырдағы саяхатшылар Ибн Фадлан мен Абу Дулафтың саяхат жазбалары. Араб географы Якут Хамавидің үлкен еңбегінде келтірілген осы екі саяхатшының еңбектері ішінара еуропалық ғалымдарға белгілі болды. Алайда, ортағасырлық басқа дереккөздерде кездесетін кейбір мәліметтер Якут Хамавидің кітабында келтірілмейді. Сондықтан еуропалық ғалымдар жоғалған деп саналған Ибн Фадланның кітабында ғылымға әлі белгісіз фактілер бар деп болжады. Келесі күні ...Кітаптарды үйге алып, мұқият зерттеу үшін рұқсат алдым. Қолымда фотоаппарат болмағандықтан, күні-түні қолыммен жазып шықтым. Менің қуанышымда шек болмады», – деп жазады (Тоған, 1969: 177).

В.Бартольд өз кезегінде «Ибн Фадланның қолжазбасына» ерекше тоқталады (Бартольд, 1963: 810). Ол араб деректерінде кездесетін мәліметтерді академиктер А.Шахматов (Древнейшие судьбы русского племени, 1919) пен А.Крымскийдің (Некоторые русско-славянские слова та имения в арабских историков и географов IX-X в. 1922), сонымен қатар Дж.Маркварттың (Ein arabischer Bericht über die arktischen (uralischen) Länder aus dem 10. Jahrhundert, 1924) мақалаларымен салыстыра қарастырады. Мұнда саяхатшы тек орыстар туралы жазбайды. Орта Азия, Үстірт бойы, Арал мен Каспий теңізі аралығын, қазіргі Батыс Қазақстан облысының территориясын басып өткен жолдары туралы баян етеді. Ондағы Оғыз (Оғұз, Гуз), пешенек (қыпшақ) тайпаларының тұрмыс-тіршілігі, шаруашылығы жайлы кеңінен суреттеледі. Онымен қоса Орта Азиядан батысқа жүретін сауда жолдарының басы Хорезмдегі Гургандж (Көне Үргеніш) қаласы болатын. 9 күн шөлді басып өтіп, оң жағымызда Хорезм көлін қалдыратынбыз деп суреттейді және Хорезм көлі деп Арал теңізін көрсетеді. 16-17 күнді артқа тастап, пешенектердің шатырларын кездестіреді. Олардың елін одан әрі 30 күн бойы басып өттік деп жазады. Солтүстік-шығысында қыпшақтар, оңтүстік-батысында хазарлар, шығысында оғұздар (гуздар), батысында славяндармен көрші болған еді. И. Маркварт Ибн Русте мен Гардизидің еңбектерін салыстыра келе, В. Бартольд осыншама күннің айырмашылығында қателік жіберуі мүмкін дейді. Мысал ретінде 10 күн арасын Дж.Маркварт пешенектер мен славяндар арасы деп көрсетсе, В. Бартольд оны түзеп, мажарлар мен славяндар арасындағы уақыт деп белгілейді. Сонымен қатар, Зәки Уәлидидің ұсынған «Ибн Фадланның» нұсқасын алға тарта отырып, барлық елді-мекендерді сипаттап береді (Бартольд, 1963b: 820-823). Сондай-ақ Ибн Фадлан жүрген жолдарымен таныс болған Зәки Уәлиди өзінің 1920 жылдардан кейін Иран жеріне жеткен жолдарымен салыстыра келе, «Естеліктерінде» сөз етеді.

В. Бартольд шығармаларының II томының 2-ші кітабында түрік халықтарына ортақ ұлы ақын Әлішер Науаиға (Мир Али шиир-Әмір Әли шәйір, 1441-1501 жж.) тоқталады. Оның отбасын Темір әулетіне жақын шейх Омардың ұрпақтары санатына қосады. Сол замандағы «көкілташ» (сүт ағасы, сүт жақын немесе өкілтас, яғни туыстас, бауырлас, қарындас деген сөздерге келер) сөзіне қатысты пікірлерді бұл еңбекте ағасы Дәруіш Әлиге қарата айтады. Мұхамед Хайдарды аударған Д. Росс еңбегін пайдаланған В. Бартольд Әлішер Науаи тумысынан ақсүйектерге емес, мұрагерлік кеңсе шенділеріне жатқызылғанына мән бермеді. Бұл туралы шығармада: «Зәки Уәлиди «Ислам энциклопедиясында» (1941 ж.) және А. Семенов «Взаимоотношения» (1960 ж.) еңбегінде айқын аңғарды» деген анықтама берілген болатын (Бартольд, 1964: 212).

1913 жылдың күзінде Қоқан жеріне жеке шаруасымен бара жатқан жас ғалым Зәки Уәлиди Н. Катановтың ұйғарымымен Қазан университетінің жанындағы Археология, тарих және этнография қоғамының тапсырмасын орындауға тура келеді. Үш ай көлемінде жүргізген зерттеу жұмыстары көп күттірмей өз нәтижесін берді. «Ферғана облысындағы шығыс қолжазбалары» есебінде Әлішер Науаидің «Мәжіліс ән-Нафис» ескі қолжазбасы, «Бес реттік тәкбір» және Мәдали ханға (Мұхамед-Әли) арнап жазылған (наسخ) «Диуан Әмір Науаи» (- а) *Гариб әс-Сабр*; -б) *Нәдір аш-Шабаб*; -в) *Бадаи әл-Уасат*; -г) *ал-Қабыр артықшылықтары*) еңбектерімен қоса, шағатайлық ақын Лүтфидің «Диуани Мәулан Лүтфи» жыр жинақтарын жариялайды (Валидов, 1915: 305).

Зәки Уәлиди «Ислам энциклопедиясынан» бөлек мерзімді басылымда «Түрік халқының ұлы ақыны Әлішер Науаи» деген атаумен туғанына 500 жыл толуына арналған (ғылыми конференция 1941 жылдың 1 ақпан күні өтті) көлемді мақала жариялады. Артынша сериялық ғылыми-әдеби тартыс ғылым докторы Риза Нұр арасында жалғасып, басылымның бірнеше санына шықты (Тоған, 1941).

Қарахан әулетінде ерекше орын алатын Богра Хан туралы «Құтадғу Білік» («Құтты білік») еңбегінде Юсуф хас-хажіб (Баласағұни) Қашғар, Қотан, Баласағұн билеушісі Қадыр хан Юсуфтың баласы Арыслан ханның биліктен кетуі, оны Бограханның тұтқынға алуы және бірінен соң бірі ағадан ініге келген билікті сипаттап жазады. В.Бартольд шығармасында сол кездегі «Ілік хандар» ұғымына сай келетін билеу тәртібіне тоқталады [Бартольд, 1968: 420]. Бұл жерде Тұғрұл хан тұсында жазылған «Құтадғу Білік» бойынша ілік хандар туралы нақты деректерді Ферғанадан табылған намангандық нұсқасынан байқауға болады. Зәки Уәлидидің Ферғана облысы бойынша 1913 жылғы экспедициясы негізінде есебінде былай деп жазады: «Наманганда екі экземплярды көрдім. 1) 1584 жылғы Жүсіп хан Төреге қатысты Мешхедтегі және 1426/7 жылғы Насыр ханға қатысты «Хамрұлла Мұстафи Казвини» қолжазбасы»... Бұдан бөлек Мұхамед қожа ишан Ләлашір қолындағы 4) «Құтадғу Біліктің» нұсқасы арабша жазылған. В.Радловтың ұсынған каирлік нұсқасындағы (V.Radloff. *Das Kudatku Bilik des Jusuf Hass-Hadschib aus Bālasagun. St.-Peterburg, 1891-1910*) атауы сәйкес келгенмен намангандық нұсқасы оқылуына қарай веналық нұсқасына жақын келеді. Алайда, өлең жолдары веналық нұсқада керісінше ретпен жазылған еді. Жүсіп Хас хажіб өзінің шығармасын «Әли Хасан бин Арыслан хан әл Қаған әл жәлал Мұзафар әл Мұхамед Насыр әл- Хақ Уәлидин Тавгаш Ұлы Богра Қара ханға» арнады. Сондықтан В.Бартольдтың Қадыр ханның баласы Богра-хан Харун мен Богра Ханды сәйкестендіру болжамы жоққа шығарылады» (Валидов, 1915: 312-313).

Зәки Уәлидидің шәкірті, библиографиясын зерттеуші ғалым, профессор Түнжер Байқара: «Бұл іссапарлардың бірінде белгісіз болып келген «Құтадғу Білік» қолжазбасының табылуы болды. Зәки Уәлиди өзінің «Естеліктерінде» осы сәттілік туралы егжей-тегжейлі айтады. Алайда, «Құтадғу Білікті» зерттеген қазандық татар Рашит Рахмети Арат қандай да бір себептермен жаңа қолжазбаны ашудағы Зәки Уәлидидің рөлін тілге тиек етпейді. Бірақ, қазір, марқұм Ахмед Атештің хабарламасынан кейін оның есімі танылып (Bibliyografya //Belleten. XIII/49. 1949), тарихтағы алатын рөлі бәріне белгілі болды» деп жазған болатын (Байқара, 1998: 18).

Қорытынды

Мақалада В. Бартольдтың ғылыми мұрасы саналатын көп томдық шығармалар жинағының алғашқы бес томына енген деректерге сараптама жасалды. Жалпы түркі тарихына қатысты жазбалардың деректемелік мәліметтері қарастырылды.

Әдебиет

Байкара Т., 1998. Заки Валиди Тоған. /Составление, перевод на русский язык, дополнения, указатель Р.М. Булгакова, А.М. Юлдашбаев. Уфа: Китап. 328 с.

Бартольд В., 1963а. Сочинения. I том. Туркестан в эпоху монгольского нашествия. Москва: Изд. восточной литературы. 763 с.

Бартольд В., 1963б. Сочинения. Том II. Часть 1. Общие работы по истории Средней Азии (Работы по истории Кавказа и Восточной Европы). Москва: Изд. восточной литературы. С. 1021.

Бартольд В., 1964. Сочинения. Том II. Часть 2. Работы по отдельным проблемам истории Средней Азии. Москва: Изд. «Наука». 657 с.

Бартольд В., 1968. Сочинения. Том V. Работы по истории и филологии тюркских и монгольских народов. Москва: Изд. «Наука». 758 с.

Валидов А.З., 1915. Восточные рукописи въ Ферганской области //Записки Восточного отделения Императорского русского археологического общества. Том XXII. Петроград: ИАН. С. 303-320.

Валидов А.З., 1924. Мешхедская рукопись Ибну-ль-Факиха //Известия Российской Академии Наук (Bulletin de l'Academie des Sciences de Russie). С. 237-248.

Құмар А., 2014. Түркі дүниесі және Ахмет-Зәки Уәлиди Тоған //«Түркістан мұхтариятынан Алаш автономиясына дейін: Қазақ мемлекеттілігінің негіздері және тарихи сабақтастық» Алаш және Түркістан автономияларының 97 жылдығына арналған республикалық ғылыми конференцияның материалдары. Астана: ЕҰУ баспасы. 254 б.

Рашид-ад-дин., 1952. Сборник летописей. Том 1. Книга первая (перевод Л.А. Хетагурова). Москва-Ленинград: Изд.АН СССР. 219 с.

Рашид-ад-дин Фазлуллах, 2011. Джамии-ат-таварих. Баку: Нагыл Еви. 540 с.

Рашид ад-дин Фазлуллах Хамадани, 2018. Жамиғ ат-тауарих (Тарихтар жинағы, XIV ғ.). Көп томдық. 1-том. Астана: Фолиант. 596 б.

Салихов А., 2001. Научная деятельность А. Валидова в России. Уфа: Гилем. 164 с.

Acar S., 2017. Zeki Velidi Togan. /Ilmi hayati. Eserleri. Siyasi faaliyetleri. Natiralar. Ankara: Akcag Yayinlari. 480 s.

Tauer Felix, 1931. Les manuscrits persans historiques des bibliothèques de Stamboul, III. Histoire de l'Irân et de la Transoxiane. Archiv Orientalni, III. S. 462-491.

Togan Z.V., 1969. Natiralar /Türkistan ve diğer müslüman doğu türklerinin milli varlık ve kültür mücadeleri. Istanbul: Tan Matbaası. 643 s.

Togan Z.V., 1941. Büyük Türk Şairi Ali Şir Nevai //Tasvir-i Efkâr. İstanbul, 2, Şubat, 4 mart, 2, 15, 30 Mayıs.

Reference

Baykara T., 1998. Zeki Velidi Togan. Sostavlenie, perevod na russkij yazyk, dopolneniya, ukazatel' R.M. Bulgakova, A.M. Yuldashbaev [Compilation, translation into Russian, additions, index by R.M. Bulgakov, A.M. Yuldashbayev]. Ufa: Kitap. 328 p. [in Russian].

Barthold V., 1963a. Sochineniya. I tom. Turkestan v epohu mongol'skogo nashestviya [Essays. Volume I. Turkestan in the era of the Mongol invasion]. Moscow: Publishing House of Oriental Literature. 763 p. [in Russian].

Barthold V., 1963 b. Sochineniya. Tom II. Chast' 1. Obshchie raboty po istorii Srednei Azii (Raboty po istorii Kavkaza i Vostochnoj Evropy) [Essays. Volume II. Part 1. General works on the history of Central Asia (Works on the history of the Caucasus and Eastern Europe)]. Moscow: Publishing House of Oriental Literature. 1021 p. [in Russian].

Barthold V., 1964. Sochineniya. Tom II. Chast' 2. Raboty po otdel'nym problemam istorii Srednej Azii [Essays. Volume II. Part 2. Works on certain problems of the history of Central Asia]. Moscow: Nauka Publishing House. 657 p. [in Russian].

Barthold V., 1968. Sochineniya. Tom V. Raboty po istorii i filologii tyurkskih i mongol'skih narodov [Essays. Volume V. Works on the history and philology of the Turkic and Mongolian peoples]. Moscow: Nauka Publishing House. 758 p. [in Russian].

Validov A-Z., 1915. Vostochnye rukopisi v Ferganskoi oblasti [Oriental manuscripts in the Fergana region]. Zapiski Vostochnogo otdeleniya Imperatorskogo russkogo arheologicheskogo obshchestva. Tom XXII [Notes of the Eastern Branch of the Imperial Russian Archaeological Society. Volume XXII]. Petrograd: IAN. P. 303-320. [in Russian].

Validov A.Z., 1924. Meshkhedskaya rukopis' Ibnu-l'-Fakiha [The Mashhad manuscript of Ibn al-Faqih]. Izvestiya Rossijskoj Akademii Nauk (Bulletin de l'Academie des Sciences de Russie) [Proceedings of the Russian Academy of Sciences (Bulletin de l'Academie des Sciences de Russie)]. P. 237-248. [in Russian].

Kumar A., 2014. Turki duniesi zhane Ahmet-Zaki Ualidi Togan [The Turkic world and Ahmet-Zeki Velidi Togan]. «Turkistan muhtariyatynan Alash avtonomiyasynda deini: Qazaq memlekettiligini negizderi zhane tarihi sabaqtastyq» Alash zhane Turkistan avtonomiyalarynyn 97 zhyldygyna arналған respublikalyq gylymi konferenciyanyn materialdary [Materials of the republican scientific conference dedicated to the 97th anniversary of the Alash and Turkestan autonomies «From Turkestan municipality to Alash autonomy: the foundations of Kazakh statehood and historical continuity»]. Astana: ENU Publishing House. 254 p. [in Kazakh].

Rashid al-din., 1952. Sbornik letopisei. Tom 1. Kniga pervaya. (perevod L.A. Hetagurova) [Collection of chronicles. Volume 1. The first book. (translated by L.A. Khetagurov)]. Moscow-Leningrad: Publishing House of the USSR Academy of Sciences. 219 p. [in Russian].

Rashid al-din Fazlullah, 2011. Dzhami-at-tavarih. Baku, «Nagyl Evi» [Jami-al-tawarikh]. Baku: «Fairy-tale House». 540 p. [in Russian].

Rashid al-din Fazlullah Hamadani, 2018. Zhamig at-tauarih (Tarihtar zhinagy, XIV g.). kop tomdyq. 1-tom [Jami-al-tawarikh (Collection of stories, XIV century.). Multi-volume. Volume 1]. Astana: Foliant. 596 p. [in Kazakh].

Salikhov A., 2001. Nauchnaya deyatel'nost' A.Validova v Rossii [A. Validov's scientific activity in Russia]. Ufa: Gilem. 164 p. [in Russian].

Acar S., 2017. Zeki Velidi Togan. Ilmi hayati. Eserleri. Siyasi faaliyetleri. Hatiralar. [Scientific life. Works. Political activity. Memories]. Ankara: Akcag publications. 480 p. [in Turkish].

Tauer Felix, 1931. «Les manuscrits persans historiques des bibliothèques de Stamboul, III. Histoire de l'Irân et de la Transoxiane» [«Historical Persian Manuscripts in Istanbul Libraries, III. History of Iran and Transoxiana»]. Archiv Orientalni, III. P. 462-491.

Togan Z.V., 1969. Hatıralar. Türkistan ve diğer müslüman doğu türklerinin milli varlık ve kültür mücadeleleri [Memoirs. Struggle of the peoples of Turkestan and other Eastern Muslim Turks for national existence and preservation of culture]. Istanbul: Printing house Tan. 643 p. [in Turkish].

Togan Z.V., 1941. Büyük Türk Şairi Ali Şir Nevai. Tasvir-i Efkâr [The Great Turkish Poet Ali Shir Nevai. Tasvir-i Efkâr (Depiction of Efkâr)]. İstanbul, 2, February, 4 March, 2, 15, 30 May. [in Turkish].

Е.Б. Сыдықов

*Евразийский национальный университет имени Л.Н.Гумилева, Астана, Республика Казахстан
(E-mail: rector@enu.kz)*

*А.К. Кумар

*Карагандинский индустриальный университет, Темиртау, Республика Казахстан
(E-mail: 007.askar@gmail.com)*

*Автор для корреспонденции: 007.askar@gmail.com

Труды В.В. Бартольда и А-З. Валиди: научная интерпретация результатов исследования

Аннотация. Со второй половины XIX века российскими учеными-востоковедами интенсивно велись исследования истории и литературы тюркских народов Средней Азии. Был проведен ряд глубоких исследований, в которых имело место и критика работ европейских учёных. В начале XX века стали публиковаться фундаментальные труды, являющиеся результатом данных научных исследований, к числу которых относится и Систематизированный многотомный сборник, куда вошли дореволюционные труды академика В.В. Бартольда. Изыскания ученого по истории, этнографии, географической и литературной истории средневековых тюркских народов не утратили своей актуальности и по сей день. Академик В.В. Бартольд в процессе своих исследований ссылается на работы нескольких ученых. Среди них был молодой ученый Заки Валиди, ставший впоследствии выдающимся востоковедом из числа тюркских мусульман, основателем курса общей тюркской истории в Турецкой Республике. З. Валиди - автор нескольких монографий и многочисленных научных статей.

В данной статье анализируются научно-творческие связи В. Бартольда и Заки Валиди. В качестве объекта исследования рассматриваются первые пять томов IX-томного собрания сочинений В. Бартольда, в которых наиболее ярко нашли отражение идейные связи двух ученых и отмечается важность творчества Заки Валиди для исследований В.В. Бартольда.

Авторы статьи используют методы сравнительного анализа данных, приводя свои суждения. В процессе исследования делаются ссылки на источники, используются библиографические и личные архивные материалы Заки Валиди. Результаты, полученные в статье, вносят свой посильный вклад в исследование связи научной деятельности двух ученых.

Ключевые слов: В.В. Бартольд, З. Валиди, Карахан, М. Кашкари, монгол, Рашид ад-Дин, Кутадгу Билик.

Y.B. Sydykov

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Republic of Kazakhstan

(E-mail: rector@enu.kz)

*A.K. Kumar

Karaganda Industrial University, Temirtau, Republic of Kazakhstan

(E-mail: 007.askar@gmail.com)

*Corresponding author: 007.askar@gmail.com

Works of V.V. Barthold and Z. Velidi: interpretation of the research results

Abstract. Russian orientalists have intensively studied the history and literature of the Turkic peoples of Central Asia, since the second half of the 19th century. A number of detailed studies were conducted, criticizing the European scholars' works as well. At the beginning of the 20th century, fundamental works began to be published as the results of these scientific studies, including the Systematized Multi-Volume Collection. It included the pre-revolutionary works of Academician V.V. Barthold. The researches of the scientist on the history, ethnography, geographical and literary history of the medieval Turkic peoples has not lost its relevance to this day. Academician V.V. Barthold in the process of his studies refers to the works of other scholars as well as the works of young scientist Zeki Velidi, who later became an outstanding orientalist among the Turkic Muslims. Moreover Zeki Velidi is considered as the founder of the general Turkic history course in the Republic of Turkey, the author of several monographs and numerous scientific articles. This article analyzes the scientific and creative cooperation between V. Barthold and Zeki Velidi. The first five volumes of V. Barthold's IX-volume collected works are considered as the object of research, in which the ideological ties of the two scholars are most vividly reflected and the importance of Zeki Velidi's works for V.V. Barthold's research is noted.

The authors of the article applied methods of comparative data analysis, making their judgments. In the process of research, references to sources are made, bibliographic and personal archival materials of Zeki Velidi are used. The results obtained in the article, make the feasible contribution to the study of the connection between the research works of the two scientists.

Keywords: V.V. Barthold, Z.Velidi, Karakhan, M.Kashkari, Mongol, Rashid ad-Din, Kutadgu Bilig.

Авторлар туралы мәлімет:

Сыдықов Ерлан Бәтташұлы, тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА академигі, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Қ. Сәтбаев көшесі, 2, Астана, Қазақстан Республикасы.

<https://orcid.org/0000-0001-5276-772X>

Scopus ID: 57190531589

Құмар Асқар Қанатұлы, тарих магистрі, Қарағанды индустриялық университеті, Республика даңғылы, 30, Теміртау, Қазақстан Республикасы.

<https://orcid.org/0000-0001-8043-4842>

Сведения об авторах:

Сыдықов Ерлан Батташевич, доктор исторических наук, профессор, академик НАН РК, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, улица К. Сатбаева, 2, Астана, Республика Казахстан.

<https://orcid.org/0000-0001-5276-772X>

Scopus ID: 57190531589

Кумар Аскар Канатулы, магистр истории, Карагандинский индустриальный университет, проспект Республики, 30, Темиртау, Республика Казахстан.

<https://orcid.org/0000-0001-8043-4842>

Information about authors:

Sydykov Yerlan Battashevich, Doctor of Historical Sciences, Professor, Academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, L.N. Gumilyov Eurasian National University, 2 Satbayev Street, Astana, Republic of Kazakhstan.

<https://orcid.org/0000-0001-5276-772X>

Scopus ID: 57190531589

Kumar Askar Kanatuly, Master of History, Karaganda Industrial University, 30 Republic Avenue, Temirtau, Republic of Kazakhstan.

<https://orcid.org/0000-0001-8043-4842>